

بنام خداوند جان و خرد

راهنمای تحلیل محتوای کتب درسی

مؤلفان

جوادیار علیرزادخواستی

عضو هیات علمی دانشگاه فرهنگیان

اسماعیل اسماعیلیان

قربان اسماعیلی

فهرست نویسی فیبا

سرسناسه	یارعلی ایزدخواستی، جواد، ۱۳۳۹ -
عنوان و نام پدیدآوران	راهنمای تحلیل محتوای کتب درسی / مولفان جواد یارعلی ایزدخواستی، اسماعیل اسماعیلیان، قربان اسماعیلی
مشخصات نشر	تهران، رشد فرهنگ، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	۲۲۸ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۲۰۵-۰۷۳-۳
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	کتاب‌های درسی -- ارزشیابی
موضوع	Textbooks -- Evaluation
شناسه اف:ود	اسماعیلیان، اسماعیل، ۱۳۶۷ -
شناسه اف:ب	اسماعیلی، قربان، ۱۳۵۴ -
رده بندی کنگ	LB ۳۰۴۵/۴ ر ۲، ۳ ۱۳۹۸
رده بندی یویی	۳۷۱/۳۲
شماره کتابشماره	۵۶۷۱۰۳
نام کتاب: راهنمای تحلیل	سوی کتب درسی
مؤلف: جواد یارعلی ایزدخواستی	اسماعیل اسماعیلیان، قربان اسماعیلی
ناشر: رشد فرهنگ	
طراح جلد: ریحانه رحیمی	
صفحه‌آرایی: انتشارات رشد فرهنگ	
لیتوگرافی، چاپ و صحافی: واصف	
نوبت چاپ: اول - پاییز ۱۳۹۸	
تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه	
قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان	

فروش اینترنتی: roshdefarnag.ir

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۰۵-۰۷۳-۳

ISBN: 978-622-205-073-3

آدرس انتشارات: تهران، خیابان مرتضوی، بعد از تقاطع جیحون، پلاک ۷۰۶

تلفن: ۰۲۱-۶۶۳۷۷۵۷۰

Email: roshdefarnag@yahoo.com

پیشگفتار

۷

فصل یکم: کلیات تحلیل محتوا

۱۱

تعریف تحلیل محتوا

۱۱

تاریخچه روش تحلیل محتوا

۱۶

به کارگیری فنون مختلف در تحلیل محتوا

۲۶

فصل دوم: اهداف، اشکال و کاربردهای روش تحلیل محتوا

۲۹

هدف تحلیل محتوا

۲۹

اهداف روش تحلیل محتوا

۲۹

اشکال تحلیل محتوا:

۳۶

تحلیل محتوای توصیفی

۳۸

تحلیل محتوای استنباطی

۴۰

تحلیل محتوای تطبیقی

۴۳

فصل سوم: مراحل اجرایی روش تحلیل محتوا

۴۵

تحلیل محتوا چگونه انجام می‌شود؟

۴۵

مراحل عملی تحلیل محتوا

۴۶

فصل چهارم: نقش و اهمیت روش تحلیل محتوا در تألیف کتب درسی

۶۹

تحلیل محتوا روشی برای ارزشیابی کتاب‌های درسی

۶۹

مفهوم محتوای برنامه درسی

۷۰

ملاک‌های انتخاب محتوا

۷۲

دیدگاه‌های اساسی در انتخاب محتوا

۷۴

دیدگاه سنتی

۷۴

دیدگاه پویا (محتوا در خدمت تغییر و تحول):

۷۴

دیدگاه سازنده (محتوی برای تغییر):

۷۴

سازمان‌دهی محتوا

۷۵

عناصر اصلی در سازمان‌دهی محتوا

۷۵

ویژگی‌های کیفی کتاب درسی: «بخش محتوا»

۷۷

واحد یادگیری

۷۷

عوامل مؤثر در طراحی و تهیه کتاب‌های درسی

۸۵

متن کتاب

۸۵

راهنماهای شناختی

۸۶

۸۷	ویژگی‌های مطلوب کتاب درسی: (طرح ۲۰ معیاری)
۸۹	چگونگی درجه‌بندی و تحلیل کتاب بر اساس ۲۰ معیار:
۸۹	میزان توجه به هدف‌ها و شیوه‌های مطلوب
۹۰	تکنیک‌های تحلیل کتاب‌های درسی
۹۳	ارزیابی سطح خوانایی متون
۹۳	روش‌های (فرمول‌های) تعیین سطح خوانایی
۱۰۹	فصل پنجم: تحلیل محتوای توصیفی و ارتباطی کتاب‌های درسی
۱۰۹	تحلیل محتوای توصیفی و ارتباطی کتاب‌های درسی
۱۱۱	تحلیل محتوای توصیفی کتب درسی
۱۱۱	تحلیل محتوای توصیفی متن نوشتاری
۱۱۳	مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی، دارای پنج طبقه است
۱۱۹	تحلیل محتوای توصیفی اهداف درس
۱۲۰	طبقه‌بندی اهداف آموزشی
۱۲۲	نمونه‌ای از تحلیل محتوای توصیفی اهداف درس
۱۲۸	تحلیل محتوای توصیفی تمرین‌های درس
۱۲۸	نمونه‌ای از تحلیل محتوای توصیفی تمرین‌های درس
۱۳۱	تحلیل محتوای توصیفی تمرین‌های درس
۱۳۲	نمونه‌ای از تحلیل محتوای توصیفی تمرین‌های درس
۱۳۶	تحلیل محتوای ارتباطی کتب درسی
۱۳۶	تحلیل محتوای ارتباطی متن درس و اهداف
۱۳۶	نمونه‌ای از تحلیل محتوای ارتباطی متن نوشتاری بر اساس اهداف
۱۴۱	تحلیل محتوای ارتباطی متن نوشتاری و تصاویر
۱۴۲	هماهنگی تصویر با متن درس
۱۴۲	نمونه‌ای از تحلیل محتوای ارتباطی تصاویر بر اساس متن نوشتاری
۱۴۷	تحلیل محتوای ارتباطی تمرین‌ها و اهداف
۱۴۷	نمونه‌ای از تحلیل محتوای ارتباطی تمرین‌ها بر اساس اهداف
۱۵۳	فصل ششم: گزارش تحلیل محتوا
۱۵۳	گزارش تحلیل محتوا
۱۵۴	مقاله
۱۵۴	ساختار مقاله علمی-پژوهشی
۱۶۰	رساله:
۱۶۰	ساختار رساله:

۱۶۷	پیوست ۱: روش سطح خوانایی فرای
۱۷۱	پیوست ۲: فرمول خوانایی مک لافلین
۱۷۳	پیوست ۳: فرمول سطح خوانایی فلش
۱۷۷	پیوست ۴: شاخص سطح خوانایی گانینگ فوگ
۱۸۱	پیوست ۵: تحلیل متن، تحلیل پرسشها و تکالیف و تحلیل تصاویر و اشکال به روش ویلیام رومی
۱۹۷	پیوست ۶: یک نمونه تحلیل محتوای کتب درسی
۲۲۷	فهرست منابع

بشر از زمانی که با محیط خود آشنا شد در پی شناخت و تبیین آن برآمد. انسان پس از شناخت محیط و ارضای کنجکاو خود نیاز به برقراری ارتباط داشت. زبان، اولین قدم در راه رسیدن به این مهم بود (علی آبادی، ۱۳۷۳). ارتباط، جریان مداومی است که "منبع پیام"، "گیرنده پیام" و "پیام" را دربر دارد. با جمعی شدن رسانه‌ها و انبوه شدن مخاطبان، تعامل فرستنده و گیرنده پیام از بین رفت. و فرستنده پیام از واکنش‌ها و بازخوردهای گیرنده پیام و تأثیرات پیام خود بی‌اطلاع بود. پیام‌گذاران درصدد برآمدند به کم و کیف تأثیر آن بر مخاطب دست یابند. در این شرایط تحلیل محتوا به وجود آمد. هرچند اولین کارها در تحلیل محتوا منبعث از نیاز فطری انبای بشر برای فهم محتوای گفتگوها و نوشته‌های دیگران بوده است، اما ریشه‌ای اصلی تحلیل محتوا به صورت هدفمند به تحلیل‌های مذهبی روی کتاب‌های مذهبی (بیشتر کتاب‌های کلمی‌ها) برمی‌گردد.

یکی از مهم‌ترین ابعاد پژوهش در مطالعات ارتباطات جمعی تحلیل محتوا است که توصیف نظام‌مند از محتوای برآمده از شیوه‌های ارتباط جمعی است. لازم به ذکر است که هر فرد، هر روز به نوعی با تحلیل علائم، نشانه‌های پیش روی خود و زندگی روزمره، مسیر خود را می‌یابد. به عنوان مثال راننده یک اتومبیل با تحلیل علائم رانندگی نزد خود می‌کند، مسیر خود را می‌یابد. هر فرد در برخورد با دیگری، رنگ، تنگه، با تحلیل گفتگو، با تحلیل صحبت‌های فرد مقابل، منظور و مقصود او را درمی‌یابد. گیرنده یک نامه سعی می‌کند به کمک محتوا و الفاظ به کار گرفته شده، به حالات روحی و نیت ارسال کننده نامه پی ببرد. البته شکل‌های روزمره کشف مفهوم یا محتوای ذکر شده در فوق، فاقد روش مشخص و نظام‌مند است.

به هر حال تجزیه و تحلیل محتوا در این قالب از نیاز طبیعی انسان به درک اطلاعات برگرفته از محیط حیات اجتماعی نشأت گرفته است و به همین دلیل بیش از آنکه در قرن بیستم دارای نظام و روش خاص گردد از سوی مردم به کار گرفته می‌شده است. ریشه وسیع تحلیل محتوا نظام‌مند را می‌توان در سال‌های ۱۸۸۸ در فرانسه جستجو نمود که از سوی شخصی به نام بنیامین بوردون^۱ استاد روانشناسی دانشگاه شرلرن فرانسه در زمینه نقد ادبی، زبان‌شناسی و روان‌شناسی به کار گرفته شد.^۲ در ارتباطات نیز هارولد لاسول آمریکایی کوشش کرد روشی پیدا کند که در تجزیه و تحلیل

^۱ - Benjamin Bourdon

^۲ معتمدنژاد، کاظم، روش تحقیق در محتوای مطبوعات، انتشارات دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی، تهران ۱۳۵۶.

ارتباطات، جانشین استنباط شخصی محققان گردد. با گسترش مطبوعات و اهمیت یافتن افکار عمومی، یافتن روشی برای تجزیه و تحلیل محتوا ضرورت پیدا کرد.

تحلیل محتوا از روش‌های مرسوم پژوهش در علوم ارتباطات است. در مقایسه با سایر روش‌های پژوهش، تحلیل محتوا کمتر شناخته شده است. تاکنون در مورد روش‌های پژوهشی مطالب زیادی به رشته تحریر درآمده است و در مورد هر روش، شناخت کافی وجود دارد، ولی در مورد تحلیل محتوا به طور مستقل، تنها سه یا چهار کتاب در ایران نوشته یا ترجمه شده است. از جنبه علمی نیز این روش کمتر به کار گرفته می‌شود و کاربرد آن تنها در رشته ارتباطات و آن هم بیشتر در تجزیه و تحلیل محتوای مطبوعات است.

تحلیل محتوا به شکل سنتی و ابتدایی خود، آن‌طور که در ادبیات پژوهشی می‌خوانیم، از زمان‌های بسیار دور کاربرد داشته است و این امر به واسطه حوزه عمل و گستره کاربردی آن است. این روش در شناخت و تجزیه و تحلیل محصول و محتوای ارتباط یعنی «پیام» به هر شکلی که باشد، کاربرد دارد، ولی کاربرد اختصاصی آن، در وسایل ارتباط جمعی است. با وجود اینکه این روش می‌تواند نقش مهمی در شناخت و پهنه‌سازی انواع تعامل‌ها و ارتباطات داشته باشد، ولی عملاً کمتر به کار برده می‌شود. به نظر می‌رسد که این امر به واسطه عدم شناخت کافی از قابلیت‌های این روش و نیز موانع و مشکلاتی است که در راه انجام پژوهش تحلیل محتوا وجود دارد. به کارگیری هر چه مؤثرتر تحلیل محتوا در شناخت و تحلیل ارتباطات فردی و گروهی برطرف نمودن مشکلات انجام این نوع از پژوهش‌هاست.

از جمله کاربردهای روش تحلیل محتوا، استفاده از آن در بررسی کتب درسی در نظام تعلیم و تربیت است. تعلیم و تربیت آدمی کاری پرمنزلت، مقدس و در عین حال پیچیده و مشکل است؛ و در این میان تعلیم و تربیت دینی از ظرافت و حساسیت خاصی برخوردار است و مهارت و بصیرت بیشتری را طلب می‌نماید، زیرا که تعلیم و تربیت دینی برخلاف تعالیم دنیوی که به تربیت بعد خاصی از ابعاد وجودی انسان توجه دارند، با کل زندگی انسان سروکار دارد و هدف نهایی آن ایجاد تغییر و تحول در بینش‌ها، نگرش‌ها، علایق، عادات و در یک کلام "سازندگی شخصیت" اوست. نهاد آموزش و پرورش نیز نقش بسیار مهمی در تربیت کودکان از نظر دینی، اخلاقی، علمی و اجتماعی ... دارد، همچنین عوامل گوناگونی در مدارس وجود دارند که هر یک به نوعی در این امر دخیل هستند از جمله کلاس درس، معلم، ناظم، مدیر ... و کتاب‌های درسی که هریک به سهم خود، در تأثیرگذاری بر روی دانش‌آموزان نقش دارند. در نظام آموزشی ایران با توجه به متمرکز بودن آن، کتاب‌های درسی مهم‌ترین و پرکاربردترین رسانه آموزشی محسوب می‌شود و

به خاطر اهمیت زیادی که در تحقق اهداف آموزشی دارند، کانون توجه تمامی دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌باشد (یارمحمدیان، ۱۳۷۷).

کتاب درسی از جهت انتقال ارزش‌ها در فرهنگ جامعه، ظرفیت مشخصی دارد، زیرا بر اساس یک برنامه درسی تهیه می‌شود و آن نیز متأثر از اهداف تعلیم و تربیت است و چون یکی از اهداف آموزش و پرورش، تربیت دینی است و تربیت دینی هم نقش مهمی در شکل‌گیری رفتار و منش دانش‌آموزان دارد، لذا محتوای کتاب‌های درسی باید به‌گونه‌ای تنظیم شوند که وصول به هدف فوق را میسر سازند. برنامه درسی دارای چند عنصر است که مهم‌ترین آن هدف است و در تعیین این هدف، چند عامل نقش دارند که یکی از آن‌ها ارزش‌ها و فلسفه اجتماعی جامعه است، یعنی آن فرهنگی که در یک جامعه و یک کشور به آن اعتقاد دارند. فرهنگ اسلامی هم، در جامعه ما نقش مهمی داشته که دارای مؤلفه‌های خاص خودش است که جایگاه ائمه اطهار (ع) نقش برجسته و ویژه‌ای در آن دارد. از آن‌جا که کتاب‌های درسی از اساسی‌ترین پایه‌های آموزش و پرورش بوده و مهم‌ترین مسیر برای انتقال دانش عمومی، فرایند اجتماعی شدن، کشش‌ها و انتظارات اخلاقی و ارتقاء سطوح دینی و اعتقادی هستند (نظری، ۱۳۸۳)، زمینه مناسبی را برای انتقال ارزش‌ها دارا می‌باشند.

در همه کشورها، از کتاب درسی به‌عنوان ابزاری برای انتقال فرهنگ‌ها و ارزش‌های مورد توجه و مورد قبول جامعه استفاده می‌کنند و معمولاً یک بعد مهم تربیتی کتاب درسی، معرفی الگوهاست. اگر اندکی در رفتار، گفتار، باورها و در نگاهی کلی‌تر در زندگی انسان‌ها تأمل کنیم، تأثیر الگوهای مثبت و منفی را به‌روشنی درمی‌یابیم، الگوها بحث بسیار ارزشمندی است که هم مورد توجه متون مقدس دینی ما بوده و هم از سوی دانش‌مندان علوم تربیتی مورد تأکید است (رشیدی، ۱۳۸۷).

امروزه روش الگویی، یکی از شیوه‌های عمده و مورد توجه در علوم تربیتی و روانشناسی است که از این روش با عناوین الگوسازی، اسوه‌سازی، ارائه اسوه‌ها و اسوه‌پذیری یاد می‌شود، این روش از شیوه‌های عینی و کاربردی تعلیم و تربیت است و بر جان‌ودل‌مربی‌ها تأثیر به‌شدت (بهشتی، ۱۳۷۹). در این روش، جذابیت سرمشق و الگو اهمیت زیادی دارد که هرچه جاذبه و کشش شخص یا گروهی که فرد می‌خواهد خود را با آن همانند کند، بیشتر باشد، اعتقادات و افکار او، بیشتر در وجود او نفوذ خواهد کرد و درونی خواهد شد (ارونسون، ۱۳۷۴).

در فصل یک به بیان تعریف، تاریخچه و اهمیت روش تحلیل محتوا پرداخته‌ایم. در فصل دوم اهداف، اشکال و مراحل تحلیل محتوا را به‌تفصیل شرح داده‌ایم. در فصل سوم مراحل روش تحلیل محتوا را باز نمایانده‌ایم، و در فصل چهارم پس از بیان اهمیت و نقش کتب درسی در

پیشرفت نظام تعلیم و تربیت، شیوه به کارگیری روش تحلیل محتوا در ارزیابی کتب درسی بحث شده است. در فصل پنجم تحلیل محتوای توصیفی و ارتباطی کتاب‌های درسی و نهایتاً در فصل ششم گزارش‌نویسی تحلیل محتوا آورده شده است.

امید است که نگارش این کتاب، کمکی هرچند ناچیز در جهت معرفی تحلیل محتوا و استفاده از آن در نظام تعلیم و تربیت کشور باشد. مزید منت است اگر کاستی‌ها و نارسایی‌های کتاب را با پیشنهاد‌های سازنده و اصلاحی خود به مؤلفان گوشزد فرمایید.

جواد یارعلی

اسماعیل اسماعیلیان

قربان اسماعیلی

www.ketab.ir